

تاریخ املاک اختصاصی
رضاشاه در گرگان
۱۳۲۰-۱۳۱۴

دکتر عباس سپهر گرگانی

به کوشش

مصطفی نوری، زینب طهماسبی

سرشناسه	سپهرگرگانی، عباس
عنوان و نام پدیدآور	تاریخ املاک اختصاصی رضاشاه در گرگان ۱۳۱۴/۱۳۲۰/عباس سپهر گرگانی؛
مشخصات نشر	به کوشش مصطفی نوری، زینب طهماسبی.
مشخصات ظاهری	تهران: شیرازه کتاب ما ۱۴۰۳
فروست	۲۴۸ص: مصور.
شابک	مجموعه تاریخ معاصر ایران - ۶۳.
فهرست نویسی	۹۷۸-۶۲۲-۶۸۴۳-۳۵-۵
موضوع	فیپا :
موضوع	رضا پهلوی، شاه ایران. ۱۳۲۳-۱۲۷۵
موضوع	Reza Pahlavi, King of Iran
موضوع	زمین داری — ایران — گرگان
موضوع	Land Tenure — Iran — Gorgan
موضوع	ایران — تاریخ — پهلوی، ۱۳۰۴-۱۳۲۰ — اسناد و مدارک.
موضوع	ایران — History — Pahlavi, 1925-1941 -- Sources
شناسه افزوده	نوری، مصطفی، ۱۳۵۸- گرد آورنده
رده بندی کنگره	DSR ۱۴۸۸
رده بندی دیویی	۹۵۵/۰۸۲۲
شماره کتابشناسی ملی	۵۸۹۷۲۵۲

تاریخ املاک اختصاصی رضاشاه در گرگان

به کوشش: مصطفی نوری و زینب طهماسبی

انتشارات: شیرازه کتاب ما

چاپ صحافی: پردیس دانش

تیراژ: ۳۳۰ نسخه

چاپ اول: اردیبهشت ۱۴۰۳

حق چاپ و نشر محفوظ است.

تهران. صندوق پستی: ۱۱۱-۱۳۱۴۵

تلفن: ۸۸۹۵۲۲۹۷ - فکس: ۸۸۹۵۱۶۹۱

همراه: ۰۹۳۶۹۵۰۰۱۸۲

سایت: www.shirazehketab.com

فهرست مطالب

۷	یادداشت دبیر مجموعه
۱۱	مقدمه
۲۱	در گرگان چه خبر بود؟ (محمد جناب زاده)
۳۹	۱. میر غضبان گرگان
۵۳	۲. عملیات فجیع
۶۹	۳. مرگ بی صدا
۷۹	۴. ضربه‌های عمدی و مهلک
۹۷	۵. نه بر مرده، بر زنده باید گریست
۱۱۵	۶. داستان‌های شنیدنی
۱۵۹	۷. شرم خجلت کشیده و پرده در انداخت
۱۸۷	۸. حقایقی که به نظر افسانه می‌آیند
۲۰۷	پیوست: بازتاب
۲۲۷	فهرست اعلام
۲۳۸	تصاویر

یادداشت دبیر مجموعه

اگرچه در مقایسه با سال‌های پرتلاطم انقلاب مشروطه و تبدیل این تلاطم به آشوبی اساسی در خلال تاخت‌وتاز قوای بیگانه در ایران سال‌های جنگ اول جهانی، دستاوردهای دوره حکمروایی رضاشاه، از لحاظ تأسیس یک دولت مدرن و امروزی، دستاوردهای خرد و ناچیزی نبود ولی هنگامی که بنا به تحولات حاصل از بروز یک جنگ جهانی دیگر، رضاشاه از تخت پادشاهی فرو کشیده شد تقریباً هیچ کس از این پیشامد که به هر حال با دخالت نظامی قوای بیگانه هم توأم شد، متأسف نبود.

جنبه آمرانه و یکسویه تأسیس آن دولت مدرن، ظلم و ستم نهفته در چگونگی تحقق این نوآوری‌ها و از همه مهم‌تر ناکارآمدی فزاینده آن مؤسسات جدید، همگی از عواملی بودند که در فراهم آوردن زمینه آن نارضایی عمیق و گسترده مؤثر واقع شدند.

هرچند بررسی اساسی این مقوله مستلزم تحقیقاتی فراگیر است که حداقل تاریخچه تأسیس و تکوین مجموعه‌ای از این نهادهای جدید و همچنین سیر تحولات تعدادی از پروژه‌های صنعتی و اجتماعی آن دوره بیست ساله را شامل شود، ولی سرگذشت برخی از طرح‌های نسبتاً حاشیه‌ای‌تر آن دوره، مانند چگونگی شکل‌گیری و عملکرد املاک اختصاصی رضاشاه در صفحات شمالی کشور خود از تمامی اوصاف

پیش گفته - ظلم و ستم نهفته و همچنین ناکارآمدی نهادهایی از این دست - تصویری جامع و تکان دهنده به دست می دهد.

بحث املاک اختصاصی به دلیل تلاش تعدادی از مالکان و خرده مالکان جان به در برده از دوره بیست ساله برای اعاده املاکشان در سال های نخست دهه ۱۳۲۰ و بازتاب گوشه ای از آن تلاش ها در جراید وقت از جمله مضامینی است که در مورد آن اطلاعات محدودی وجود دارد. اسناد املاک اختصاصی هنوز در آرشیو پاره ای از مراکز دولتی محبوس است و پرونده هایی که در این خصوص در سال های بعد از شهریور ۱۳۲۰ در دادگستری مطرح شدند نیز هنوز به درستی شناسایی نشده و از دسترس پژوهشگران خارج می باشند.

آنچه نیز در این مجموعه ارائه می شود گزارشی از گوشه هایی چند از عملکرد اداره املاک اختصاصی در حوزه گرگان که در فاصله اردیبهشت تا آذر ۱۳۲۱ در روزنامه کوشش منتشر شده است. در نیمه نخست دهه ۱۳۲۰ که نظام حاکم هنوز به ترمیم صدمات حاصل از فروپاشی شهریور ۱۳۲۰ موفق نشده بود و میزان درخور توجهی از آزادی بیان وجود داشت، مطالبی از این دست در پاره ای از دیگر جراید و حتی به شکل رسائلی چون اسرار املاک شاهنشاهی به قلم دکتر لطفعلی بریمانی (تهران، ۱۳۲۴) به صورت مستقل منتشر می شدند.

در این سلسله مقالات - تاریخ املاک اختصاصی رضاشاه در گرگان - در کنار تصویری که از عملکرد کلی اداره املاک در آن صفحات ارائه شده است هم از نوعی امیدواری اولیه به مواعید دولت های وقت در رسیدگی به این جنایات می توان نشانه هایی ملاحظه کرد و هم از یأس و ناامیدی حاصل از تحقق نیافتن این وعده ها که در پاره ای از موارد به واکنش های تند نیز منجر شد.

اگرچه در نهایت در اثر فشار افکار عمومی و در چارچوب تلاش‌های شاه جدید - محمدرضا شاه - برای کسب حداقلی مقبولیت عمومی، بسیاری از املاک مغضوبه به صاحبان اصلی و یا وراث آن‌ها بازگردانده شد، ولی تا جایی که اطلاع در دست است، به کارنامه مسیبان و آمران جنایاتی که از ناحیه اداره املاک سر زد، هیچ رسیدگی‌ای صورت نگرفت. این گونه بی‌توجهی‌ها که فقط به کارنامه و عملکرد مأموران اداره املاک محدود نشده و عملکرد بسیاری از کارگذاران آن دوره را نیز شامل می‌شد، در تسهیل اعاده خودکامگی و فرادستی نظام پهلوی که در نهایت به شکل‌گیری موج دیگری از نارضایی‌ها و سرنگونی نظام مزبور منجر شد، نقش مهمی داشت.

کاوه بیات

مقدمه

شکل‌گیری «ادارهٔ املاک اختصاصی» رضاشاه در دههٔ دوم سلطنتش، علاوه بر آن که موجب دگرگونی مناسبات ارضی در صفحات مازندران و گرگان شد، تبعات گسترده‌ای چون غصب املاک، تبعید ملاکین، تحمیل مالیات‌های پی‌درپی، و بیکاری رعایا را به همراه داشت. پیدایش املاک اختصاصی ظاهراً در اواسط دههٔ ۱۳۰۰ با واگذاری باغ «کاخ» در جنوب شهر بابل، توسط طومانیانس و چراغ‌علی‌خان امیراکرم به رضاشاه و خریداری شش دانگ قریهٔ کیاکلا توسط طومانیانس برای شاه آغاز شد.^۱ در دههٔ دوم زمامداری رضاشاه املاک اکثر خوانین مازندران و گرگان مصادره و غصب شد. این فرایند در سال ۱۳۱۱ در نواحی غربی مازندران آغاز شد. ملاکین کجور، کلارستاق، تنکابن و سیارستاق پس از تحمل یک دورهٔ حبس در قصر قاجار تهران به کرمان، بم، کاشان، کرمانشاه، ملایر و چندی بعد به حوالی شیراز تبعید شدند.^۲ در اوایل سال ۱۳۱۴ سنگ بنای تشکیلات «ادارهٔ املاک اختصاصی» در گرگان گذاشته شد و با فشار و تهدید املاک آن حدود به نام رضاشاه خریداری شد.

۱. کوئتش، ش ۹۸، هجدهم اردیبهشت ۱۳۲۱، صص ۱ و ۲.
۲. به نقل از یادداشت‌های محمدامین ملک‌مرزبان، صص ۱۷-۱۴. وی این یادداشت را در دوران تبعید خود نگاشت. نگارنده تصویری از این یادداشت‌ها را در مجموعه کتابخانهٔ دکتر منوچهر ستوده یافته است که در دایرةالمعارف بزرگ اسلامی نگهداری می‌شود.

منوچهر ستوده در ضمن یادداشت‌های سفر خود، هنگامی که در مرداد ۱۳۱۶ از کلاردشت می‌گذشت، می‌نویسد: «... کارگران جاده را به بیگاری به کار می‌کشند و ستوانی در حسن‌کیف بازرس املاک شاهی است. عده‌ای که به امر اعلیحضرت از آنجا کوچانده شده‌اند، بین افراد ساکن این محل به مهاجرین معروف هستند که اعلیحضرت بعضی از آنها را مقتول و بعضی‌ها را محبوس و عده‌ای را به کرمان و بم و نرماشیر یا یزد و یا سواحل جنوب ایران تبعید کرده است ... مردم از فشار کارگزاران شاه یا خود او - والله اعلم - به جان آمده و بیچاره و پریشان شده‌اند»^۱.

تشکیلات «اداره املاک اختصاصی» در سال‌های پایانی سلطنت رضاشاه و در اوج قدرت خود، شامل هفت کارپردازی بود که تحت نظر افسران و درجه‌داران ارتشی اداره می‌شد. حقوق آنان از لشکر اول پیاده پرداخت می‌شد که تحت فرماندهی سرلشکر کریم‌آقا بوذرجمهری بود. وی سرپرستی کلیه املاک اختصاصی سلطنتی در سراسر کشور را برعهده داشت. سرتیب درخشانی که در سال ۱۳۱۹ به عنوان بازرس به حلفجات شمال اعزام شده بود، می‌نویسد: تمامی ادارات دولتی مازندران و گرگان «... آمادۀ انجام هرگونه خدمتی ...» برای اداره املاک اختصاصی بودند.^۲

محدوده این املاک از لاهیجان تا بجنورد را در بر می‌گرفت. سرتیب درخشانی خاطر نشان می‌سازد: «... املاک بزرگ به وسایل مختلف از قبیل تبعید، حبس، شکنجه و تهدید به اعدام از چنگ صاحبان درآورده شده ...» و سند رسمی به نام «ذات مقدس اعلیحضرت همایون شاهنشاهی رضاشاه پهلوی» صادر می‌گردید. در واقع در اواخر عصر رضاشاه املاک اختصاصی

۱. ره‌آورد ستوده، به کوشش مصطفی نوری، تهران: کتابخانه مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۰، صص ۱۰۳-۱۰۲.

۲. خاطرات مرتب علی‌اکبر درخشانی از جنگ‌های گیلان و لرستان تا واقعه آذربایجان، به کوشش: احترام درخشانی، ایالت متحده آمریکا، ۱۹۹۴، ص ۲۳۴.

عبارت بود از «... تعداد بی‌شماری دهات بزرگ و مزارع بسیار مخصوص برنج‌کاری و پنبه‌کاری و کارخانجات پنبه پاک‌کنی، برنج‌کوبی، چای‌سازی، چیت‌سازی، تخته‌بری، مهمانخانه‌ها، پلاژها و غیره»^۱

براساس گزارش‌های سرگرد محمود افشارطوس رئیس املاک اختصاصی در سال‌های پایانی سلطنت رضاشاه، درآمد نقدی املاک اختصاصی در سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۱۹ از مستغلات رعیتی، مرتع، غله‌کاری، حق‌الارض، کوره زغال، صیفی‌کاری، آبدنگ آسیاب، آجر، آهک، بهدانه، فروش سبزی، بازار، نیشکرکاری، سنگ، شن، ماسه، صید ماهی و نظایر آنها حاصل می‌شد.^۲ مجموعه حاضر شامل بررسی عملکرد شش ساله اداره املاک اختصاصی رضاشاه در گرگان‌ودشت است که دکتر عباس سپهر گرگانی به رشته تحریر درآورد و اندکی پس از پشامد شهریور ۱۳۲۰- که بساط این اداره برچیده شد و اداره املاک واگذاری جای آن را گرفت-، در خلال ماه‌های اردیبهشت تا آذر ۱۳۲۱ در روزنامه کوشش منتشر شد. نزدیکی زمان نگارش این یادداشت‌ها با سال‌های اقتدار اداره املاک اختصاصی از نکات با اهمیت این مجموعه است، خاصه آنکه نویسنده در خلال آن سال‌ها طیب اداره فرهنگ گرگان بود و بسیاری از حوادث و رویدادها را به چشم خود دیده است. بنابراین یادداشت‌های این مجموعه را می‌توان یکی از نخستین گزارش‌های مبسوط از عملکرد اداره املاک اختصاصی در گرگان‌ودشت به شمار آورد. پس از یادداشت‌های دکتر سپهر، غیر از جزوه «اسرار املاک شاهنشاهی» اثر دکتر لطفعلی بریمانی،^۳ کتابی در این خصوص منتشر نشده است.

براساس این یادداشت‌ها در اوایل سال ۱۳۱۴ قانون فروش خالصه دولت

۱. همان، صص ۲۴۵-۲۴۳.

۲. سازمان اسناد ملی ایران، ۵۵۴-۲۳۰ (گزارش به ریاست اداره حسابرسی دربار شاهنشاهی، ۱۳۲۰/۴/۲۴).

۳. دکتر لطفعلی بریمانی، اسرار املاک شاهنشاهی، تهران: [بی‌نا]، ۱۳۲۴.

از مجلس شورای ملی گذشت و اداره دارایی گرگان اعلانی برای فروش املاک خالصه منتشر کرد. در پی آن، اداره دارایی املاک خالصه را به نماینده تعیین شده از سوی رضاشاه یعنی سرهنگ احمد حکیمی که در آن ایام فرماندار نظامی دشت گرگان بود، تحویل داد. دیری نگذشت که ستوان یک رشیدی با حکمی از محاسبات دربار وارد گرگان شد و شروع به ضبط املاک خالصه و اراضی اطراف آن کرد.^۱ سپس «... اداره املاک اختصاصی تشکیل گردید و به بخش‌های تابعه چهارگانه تقسیم شد، بخش اول تمام قسمت املاک غربی شهر گرگان که مرکز آن در کردکوی (کردمحله) به فرماندهی ستوان یک علی‌نقی‌خان فیروزبخش و بخش دوم یک قسمت شرقی مجاور شهر گرگان و بلوک کتول به فرماندهی خلیل پرچم که مرکز آن علی‌آباد بود، بخش سوم قسمت شرقی بلوک کتول که به عده بلوک رامیان مشهور است به فرماندهی سروان منوچهر امیرنژادی، بخش چهارم قسمت شرقی آنها که دشت گرگان هم جزء آن بود به فرماندهی معین‌نایب صادق‌خان صحتی که مرکز آن مینودشت بود». چندی بعد بخش‌های چهارگانه به ده قسمت تقسیم شد که به کل آن «املاک اختصاصی» اطلاق می‌شد.

علاوه بر املاک خالصه، تصاحب املاک عمده ملاکین صفحات گرگان اگرچه همراه با خشونت نواحی غربی مازندران نبود، اما با شدت پی‌گیری می‌شد. رمضان‌علی قاضی اعظمی وکیل‌التجار که از تجار طراز اول شهر به حساب می‌آمد پس از یک رشته تهدیدات و در آستانه تبعید مجبور به فروش «... ملک نودیجه که در سال دویست هزار ریال عایدات داشت به سه هزار ریال ...» شد.^۲ پس از او کسانی چون شیخ اسماعیل قاضی، حاجی

۱. ص ۴۰.

۲. ص ۴۴.

۳. ص ۴۳.

محمدجعفر قائمی، ارباب حسین علی کبیری و آقای میرزا هاشم میرکریمی مجبور به انتقال املاک خود به رضاشاه شدند.^۱

در خلال این سال‌ها سرکردگان و بزرگان طوایف اصلی گرگان چون قاضی اعظمی، میرکریمی، کبیری، مقصودلو، مفیدی، قائمی، عقیلی و میرفندرسکی مورد غضب اداره املاک اختصاصی قرار گرفتند. دکتر سپهر در بخشی از این کتاب علاوه بر اشاراتی به سوابق برخی طوایف از جمله مقصودلوه‌ها به شرح مصیبت وارده بر بزرگان آنها نیز پرداخته است. هنگامی که از چگونگی واگذاری املاک علی‌اکبرخان امیرعشایر سرکرده طایفه میرفندرسکی و ورود او به گرگان برای امضاء سند سخن به میان آمده است، می‌نویسد: «... شخصی که در حین ورود خود به گرگان کمتر از دویست سوار در رکاب او بود، روزی را دید که کسی برای پذیرایی او را نمی‌پذیرفتند، با ناسزا و توهین از شهر خارج کردند».^۲

بخش دیگر یادداشت‌ها به نفوذ گاه‌به‌گاهان املاک اختصاصی در ادارات دولتی از جمله فرمانداری، دارایی، شهربانی، راه، ثبت اسناد، کشاورزی و فرهنگ ناظر است. علاوه بر آن‌که در خلال توضیحات به سيطرة عمال املاک اختصاصی در ادارات توجه داده می‌شود، از سوابق ادارات نیز شرحی ذکر شده است. برای نمونه آنچه که در این مجموعه درباره اداره فرهنگ و شکل‌گیری مدارس آن حدود خاطرنشان شد، نخستین یادداشت قابل‌اعتنایی است که از این موضوع در دست است. دکتر عباس سپهر گرگانی که خود از کارکنان اداره فرهنگ به حساب می‌آمد، شکل‌گیری مدارس نوین آن صفحات در سال ۱۳۲۲ قمری با تأسیس مدرسه افخمیه، تا گسترش چشمگیر آن در دوره رضاشاه و تأسیس مدرسه سپهر توسط خودش را شرح داده است. به

نظر می‌رسد همین داده‌ها مورد استفاده گردآورندگان نخستین و آخرین سالنامه فرهنگ گریان قرار گرفته است که در سال ۱۳۳۶ منتشر شد.^۱

سراسر کتاب مشحون از نمونه‌های ظلم و تعدی کارپردازان و اعضای اداره املاک اختصاصی است؛ از اقدامات مرادخان داغستانی، اجحافات ستوان لوزانی در رامیان و مظالم خلیل پرچم در علی‌آباد گرفته، تا تبعید رئیس‌الذاکیرین، گرفتن بهره‌مالکانه و تاراج قریه زیارت.^۲

یکی از رویدادهای تأثرآور و تأسف‌انگیز این سال‌ها، بیگاری (کار بدون مزد و مواجب) می‌باشد که بی‌شبهت به رسوم عصر برده‌داری نبود. علاوه بر مردان؛ زنان و دختران نیز مجبور بودند در مزارع اداره املاک اختصاصی بیگاری کنند. اتفاقات دلخراش چوب زدن یک زن حامله و در پی آن مرگ مادر و فرزند،^۳ و یا مرگ طفل شیرخواره از گرسنگی به واسطه بیگاری بردن مادرش،^۴ گزارش‌های تکان‌دهنده‌ای از یک دوره رعب و وحشت در صفحات گریان است. در این میان برخلاف اکثر افسران که با قبول مسئولیت در اداره املاک اختصاصی دست به جنایاتی از این گونه زدند، افسرانی چون سرهنگ احمد حکیمی و سرهنگ علی‌اکبر درخشانی از این خدمت کناره گرفتند. در این میان باید از افسری یاد کرد که سعی کرد مرحمی بر زخم مردم رامیان نهد. شرح ملاقات این افسر یعنی سروان جعفر تمیمی با رئیس کل کارپردازی املاک در رامیان بسیار خواندنی است.^۵

دکتر سپهر تلاش دارد تقصیر تمامی آنچه را که در خلال این سال‌ها به وقوع پیوست، به کارپردازان املاک اختصاصی نسبت دهد و شخص رضاشاه

۱. صص ۸۷-۸۳

۲. صص ۵۴، ۵۸، ۱۰۲، ۱۲۲، ۱۲۴، ۱۵۳

۳. ص ۴۶

۴. ص ۱۹۶

۵. صص ۱۸۰-۱۷۷

را از هر اتهامی مبرا سازد. شاید بتوان شرح ظاهرسازی‌هایی را که در بناهای سر راه و کاشتن بی‌هنگام درختان کنارِ راه در ایام مسافرت رضاشاه به گِردگان توصیف شده است، که تأکیدی است تلویحی بر بی‌خبری رضاشاه، در چنین چارچوبی برشمرد.^۱ هرچند قضاوت دقیق در این مورد موکول به انتشار مجموعه اسناد ادارهٔ املاک اختصاصی است.

نویسنده ضمن گزارشی از وضع فلاکت بار اواخر دورهٔ رضاشاه در آن حدود، کوشیده است برخی اطلاعات و رویدادهای تاریخی ذی‌قیمت را نیز ثبت و ضبط کند. از نام کوی و محلات گِردگان،^۲ خرابی بازار قدیمی گِردگان در جریان نوسازی^۳ و تأسیس شرکت تلفن^۴ گرفته تا مشخصات برج و باروی دور شهر گِردگان و چگونگی نابودی آن،^۵ خراب کردن مسجد و تکایا،^۶ و نیز تاریخچهٔ ساخت عمارت آقامحمدخانی و تغییر آن در دورهٔ رضاشاه.^۷ می‌بایست به این موارد؛ شرح وضع جغرافیا و کشاورزی گِردگان و دشت،^۸ گزارش وضعیت طایفهٔ گودار،^۹ انتخاب کدخدا در قریهٔ نظام‌آباد به صورت دموکراتیک^{۱۰}، و توضیح واژه‌هایی نظیر ژمخ،^{۱۱} پاکار و دهبان^{۱۲} را نیز افزود. در خلال این یادداشت‌ها نویسنده وعدهٔ شرح برخی مسائل، مخصوصاً اتفاقات پس از شهریور ۱۳۲۰ را در شماره‌های بعدی به خواننده می‌دهد که محقق نشد.

۱. صص ۳۰، ۸۲، ۸۳، ۱۶۸-۱۶۶، ۱۹۱.

۲. صص ۴۱، ۴۸، ۴۹، ۶۲.

۳. صص ۱۲۳، ۱۲۴.

۴. ص ۱۱۶.

۵. صص ۶۲-۶۰.

۶. صص ۶۴، ۶۷، ۹۰.

۷. صص ۱۲۲-۱۲۳.

۸. صص ۱۳۵-۱۳۲.

۹. صص ۱۹۴-۱۹۲.

۱۰. صص ۱۶۱-۱۵۹.

۱۱. ص ۱۰۷.

۱۲. ص ۲۵.

اندکی پیش از چاپ یادداشت‌های دکتر عباس سپهر در روزنامه کوشش، محمد جناب‌زاده که اصل و نسبش به گرگان می‌رسید، گزارش سفر اسفندماه ۱۳۲۰ خود به مازندران و گرگان را در همان روزنامه به چاپ رساند که برای ارائه یک تصویر کلی از ماجرا در آغاز این مجموعه گنجانده شد. گزارش وی درباره خساراتی که در خلال شش سال ۱۳۲۰-۱۳۱۴ به مردم گرگان و مازندران وارد آمده بود، مؤید یادداشت‌های دکتر سپهر به شمار می‌رود که در آن ایام مورد توجه قرار گرفت. در بخشی از این یادداشت آمده است: «... در و دیوار، زمین و فضای گرگان و مازندران از مظالم عمال جور و فساد منقش و سیاه شده‌اند.»^۱ وی خاطرنشان می‌سازد که در این دوره دیکتاتوری، علاوه بر فشارهایی که به همه کشور تحمیل می‌شد، در نواحی شمالی یک بدبختی دیگر هم سر بر آورد و آن عبارت بود از این که: «... اینجا خانه شاه است، تمام مأمورین دولت باید مطیع و منقاد رئیسان املاک کارپردازی‌ها باشند و قانون و مقررات و دستورهای صادره از مرکز و وزارت‌خانه‌ها را هیچ بشمارند».

نکته قابل توجه دیگر، گزارش فرار رؤسای املاک گرگان در ماجرای اشغال نواحی شمالی به دست ارتش سرخ در شهریور ۱۳۲۰ است. اگرچه علاوه بر رؤسای املاک، رئیس بهداری و رئیس فرهنگ شهر هم پا به فرار گذاشتند، اما رؤسای برخی از ادارات ایستادگی به خرج دادند و با تشکیل کمیسیونی به اداره شهر پرداختند.^۲ جناب‌زاده واقعه تخریب مصلای گرگان و ساخت مدرسه دخترانه ۱۷ دی به جای آن در اواخر دوره رضاشاه و نیز عکس‌العمل مردم نسبت به این اتفاق در روزهای پس از شهریور ۱۳۲۰ را

۱. ص ۲۷.

۲. ص ۲۹.

۳. ص ۳۲.

شرح داده است. در پایان کتاب، نامه‌هایی دربارهٔ یادداشت‌های دکتر سپهر که در خلال انتشار آن به روزنامهٔ کوشش می‌رسید، درج گردید.^۱

دکتر عباس سپهر، نخستین شهردار گرگان دربارهٔ تاریخ‌نگاری خود یادآور می‌شود که «... نظری جز تاریخ‌نویسی و ثبت وقایع در صفحات مجلدات تاریخ آتیه ندارم ... می‌نویسم و می‌گویم تا تاریخ قضاوت فرماید».^۲ در جای دیگر می‌نویسد: «... نظر این است که یک خدمت تاریخی انجام داده، اعقاب را از سرگذشت اسلاف خود مطلع، تا اگر ظلمی بر ایشان مستولی شد دلتنگ نشوند».^۳ وی قصد داشت به پراکندگی مطالب یادداشت‌های خود نظم و نسقی دهد و آن را به صورت کتاب منتشر نماید، که ظاهراً فرصت آن را نیافت.^۴

شناسایی، حروفچینی و کارهایی از این دست جهت تدوین این مجموعه توسط خانم زینب طهماسبی صورت گرفت و تنظیم و تدوین نهایی کار برعهدهٔ نگارنده بود. در ضمن از خانم اشرف سرایلو به خاطر همراهی در اصلاحات و بازبینی این مجموعه سپاسگزاری می‌شود.

مصطفی نوری

تهران، ۶ مهرماه ۱۳۹۳

۱. صص ۲۲۱-۲۰۷.

۲. ص ۱۱۷.

۳. ص ۱۰۵.

۴. صص ۷۸، ۱۱۸، ۱۲۱، ۱۹۸.